

**O‘ZBEK TILI SINTAKSISIDA TO‘LDIRUVCHI VA
KESIMNING O‘ZARO MUNOSABATLARI: NAZARIY VA
AMALIY TAHLIL**

Ruziyeva Sabina Baxri qizi

SamDCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili gap qurilishida ikkinchi darajali bo‘lak hisoblangan to‘ldiruvchi va asosiy bo‘lak – kesim o‘rtasidagi sintaktik-semantik aloqalar tadqiq etiladi. Tadqiqotda boshqaruv munosabatining turlari, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarining kesim ma’nosini konkretlashtirishdagi o‘rni hamda o‘timli-o‘timsiz fe’llarning to‘ldiruvchi tanlash imkoniyatlari ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: sintaksis, to‘ldiruvchi, kesim, boshqaruv, moslashuv, valentlik, predikativ munosabat, grammatik aloqa.

O‘zbek tilshunosligida sintaktik kategoriyalar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish doimo dolzarb masala bo‘lib kelgan. Gapning ikkinchi darajali bo‘laklari ichida to‘ldiruvchi alohida o‘rin tutadi, chunki u bevosita kesim bilan grammatik aloqaga kiradi va uning valentlik talablarini qondiradi. Aynan shu xususiyati to‘ldiruvchini boshqa ikkinchi darajali bo‘laklardan — aniqlovchi va hol dan — ajratib turadi.

O‘zbek tili sintaksisi sohasida A. G‘ulomov va M. Asqarova, A. Hojiyev, N. Mahmudov kabi olimlarning fundamental ishlari muhim nazariy poydevor yaratgan. Xususan, A. G‘ulomov tomonidan ishlab chiqilgan bo‘laklar nazariyasi bugungi kunda ham o‘z ilmiy qimmatini yo‘qotmagan. Olim to‘ldiruvchini kesim bilan boshqaruv yoki moslashuv asosida bog‘langan, harakat-holatning ob'ektini ifodalovchi gap bo‘lagi deb ta’riflaydi.

Zamonaviy tilshunoslikda to‘ldiruvchini tahlil qilishda ikki asosiy yondashuv mavjud: an’anaviy grammatika va funksional-kommunikativ grammatika. An’anaviy grammatika to‘ldiruvchini asosan morfologik belgilari (tushum, jo‘nalish, chiqish, o‘rin-payt kelishiklari) orqali aniqlasa, funksional grammatika uning matn ichidagi rolini va ma’no-mazmun munosabatlarini birinchi o‘ringa qo‘yadi. To‘ldiruvchi va kesim munosabatini o‘rganish, bir tomondan, o‘zbek tilining morfologik xususiyatlari (kelishik tizimi, so‘z yasash imkoniyatlari), ikkinchi tomondan esa, sintaktik valentlik nazariyasi bilan uzviy bog‘liqdir. To‘ldiruvchi gapda kesim bilan bevosita sintagmatik munosabatga kirishadi. Bu jarayonda u kesim tomonidan talab qilingan muayyan sintaktik shaklni (kelishik yoki ko‘makchili qurilmani) qabul qiladi.

N. Mahmudov o'zining tadqiqotlarida predikativ munosabat mohiyatini ochib berishga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, kesim nafaqat to'ldiruvchi, balki butun gapning ma'no markazi sifatida barcha sintaktik aloqalarni o'zida mujassamlashtiradi. Shu nuqtai nazardan to'ldiruvchi-kesim munosabati gapning yaxlit semantik-sintaktik tuzilishini anglash kaliti hisoblanadi.

Tahlil jarayonida to'ldiruvchining kesim bilan munosabatiga doir uchta asosiy mezon qo'llanilgan: morfologik ko'rsatkich — kelishik qo'shimchalari; semantik ko'rsatkich — predikativ ma'no munosabati; sintaktik ko'rsatkich — gapda egallagan mavqe va bog'lanish usuli. Ushbu mezonlarning uchala jihatini birgalikda inobatga olish to'ldiruvchi-kesim munosabatini yanada aniq va to'liq tasvirlash imkonini bergan.

O'zbek tilida to'ldiruvchining kesim bilan bog'lanishining ikki asosiy usuli mavjud: boshqaruv va moslashuv. Boshqaruv — bu kesim (asosan fe'l) o'ziga tobelanuvchi to'ldiruvchining grammatik shaklini belgilab berish hodisasidir. Masalan: kitobni o'qidi (tushum kelishigi), do'stga berdi (jo'nalish kelishigi), uydan chiqdi (chiqish kelishigi) kabi konstruksiyalarda kesimning leksik ma'nosi qaysi kelishikni talab qilishini aniq belgilaydi.⁶

Moslashuv hodisasi o'zbek tilida nisbatan cheklangan tarzda namoyon bo'ladi, chunki tilimizda fe'l shaxs-son kategoriyasi bo'yicha ega bilan moslashadi, to'ldiruvchi bilan esa bunday moslashuv qoidasi mavjud emas. Shunga qaramay, ba'zi olimlar semantik moslashuv deb ataladigan hodisani — ya'ni to'ldiruvchi bilan kesimning ma'no jihatidan mos kelishini — alohida tadqiq etishni taklif qiladi.

An'anaviy grammatikada to'ldiruvchi vositasiz va vositasiz to'ldiruvchiga ajratiladi. Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigida keladi va fe'lning bevosita obyektni bildiradi: xat yozdi, ovqat yedi, qo'shiq kuyladi. Vositali to'ldiruvchi esa jo'nalish, chiqish, o'rin-payt kelishiklarida kelishi mumkin: onasiga qo'ng'iroq qildi, shahardan keldi, maktabda o'qiydi.

Zamonaviy - kognitiv tilshunoslik to'ldiruvchi va kesim munosabatini inson idroklash jarayoni bilan bog'liq holda o'rganadi. Bu yondashuvga ko'ra, harakat va uning obyekti o'rtasidagi semantik aloqa — bu aslida inson ongining voqelikni tushunish va kategoriyalash tarzining til orqali ifodalanishidir. Ushbu nuqtai nazar o'zbek tili materiallari asosida ham o'z tasdig'ini topgan.

Quyidagi misollar orqali to'ldiruvchi va kesim munosabatini amaliy jihatdan ko'rib chiqamiz. Sardor qo'shni bolaga darslarini tushuntirdi. gapida bolaga vositali to'ldiruvchi (adresat), darslarini esa vositasiz to'ldiruvchi (obyekt) hisoblanadi. Kesim tushuntirdi uch valentli fe'l sifatida bir vaqtning o'zida uch sintaktik pozitsiyani boshqaradi.

Uzoq yo‘ldan qaytgan musofir ota-onasini quchoqlab ko‘rishdi gapida to‘ldiruvchi ota-onasini, kesim ko‘rishdi bilan boshqaruv aloqasida turadi. Bu misolda to‘ldiruvchi nafaqat grammatik, balki semantik jihatdan ham muhim: u harakatning subyekti bo‘lgan musofir va harakatning obyekti ota-onasi o‘rtasidagi emotsional munosabatni ham ifodalaydi.

Konstruktsiyalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilida fe‘lning ma‘naviy guruhiga qarab, to‘ldiruvchining shakli va uning kesim bilan munosabati ham farqlanadi. Aqliy faoliyat fe‘llari (bilmoq, tushunmoq, sezmoq) odatda tushum kelishigidagi to‘ldiruvchini boshqarsa, nutq faoliyati fe‘llari (gapirishmoq, so‘rashmoq, aytmoq) ko‘pincha jo‘nalish va chiqish kelishiklaridagi to‘ldiruvchilarni ham talab qiladi.

Yuqoridagi nazariy va amaliy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: o‘zbek tilida to‘ldiruvchi va kesim o‘rtasidagi munosabat boshqaruv hodisasi orqali ifodalanadi va bu hodisaning xarakteri fe‘lning valentlik tuzilishiga bog‘liq. Shuningdek, to‘ldiruvchining semantik roli (obyekt, adresat, manba, instrument) ko‘p jihatdan u bilan bog‘liq kesimning leksik-semantik guruhiga qarab belgilanadi.

Bundan tashqari, zamonaviy o‘zbek tilshunosligida to‘ldiruvchini faqat morfologik belgilari asosida emas, balki uning semantik roli va valentlik munosabatlari nuqtai nazaridan ham o‘rganish dolzarbligi ortmoqda. Bu yondashuv tilni o‘rgatish va tilshunoslik tadqiqotlarida yangi imkoniyatlar ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Zamonaviy o‘zbek tili. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987. — 320 b.
2. Hojiyev A. O‘zbek tilining izohli grammatik lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2002. — 544 b.
3. Mahmudov N. O‘zbek tilida valentlik va boshqaruv. — Toshkent: Fan, 2002. — 148 b.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. — Toshkent: Fan, 1995. — 232 b.
5. Sayfullayeva R. va boshqalar. Zamonaviy o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. — 568 b.
6. Ubaydullayev R. O‘zbek tilida gapning ikkinchi darajali bo‘laklari. — Samarqand: SamDU, 2005. — 96 b.
7. Xoliqov A. Predikativ munosabatlar va ularning o‘zbek tilidagi ifodalanishi // O‘zbek tili va adabiyoti. — 2015. — № 3. — B. 28–36.
9. Yuldashev R. O‘zbek tilidagi fe‘llarning valentlik xususiyatlari: Filologiya fanlari nomzodi... dissertatsiya. — Toshkent, 2010. — 142 b.